

KÓNYA PÉTER

A felső-magyarországi városok társadalma a 17. században

A 17. század fontos változásokat hozott az egész ország gazdasági, politikai, demográfiai, nemzetiségi és vallási viszonyaiban. A század, amely az újkori magyar történelem egyik legmozgalmasabb évszázada volt, maradandóan hatott a társadalmi fejlődésre, elsősorban a Habsburg-ellenes felkelések következtében. Minden változásra, minden új jelenségre és ezek következményére nagyon érzékenyen reagált a városi lakosság, amely egyrészt a gazdasági és társadalmi fejlődés hordozója volt, másrészt viszont konzerválta a középkori magyarországi társadalmi viszonyok maradványait.

Tanulmányomban a felső-magyarországi szabad királyi városok társadalmi, nemzetiségi és konfesszionális viszonyait szeretném röviden bemutatni a 17. században, egészen pontosan 1671-ig. Ez az év volt az időhatár, amelytől kezdve a városok aktívan is részt vettek a Habsburg-ellenes felkelések sorozatában, amelyek nemcsak a katonai megmozdulások okozta pusztítást és fosztogatást hozták magukkal, de egész sor további negatív hatást gyakoroltak a gazdasági, politikai, társadalmi és vallási életre. Ezek a hatások a század utolsó harmadában olyanmire megváltoztatták a városi társadalom képét, hogy az a továbbiakban számos ponton gyökeresen eltért az 1671 előtti viszonyoktól.

Három városra kívánok összpontosítani: Eperjesre, Bártfára és Kisszebenre. A választás részben azzal indokolható, hogy ezeknek a városoknak a levéltári anyagát alaposan át tudtam vizsgálni, ugyanakkor három különböző típust képviselnek: Eperjes nagyobb, Kassával és Lőcsével összehasonlítható, virágzó város volt, Bártfa középnagyságú, virágkorán már túljutott város, Kisszeben pedig kisváros, amelyet Késmárkkal lehet összevetni.

A kutatás forrásai

Az eperjesi, bárfai és kisszebeni városi társadalom kutatásának legfontosabb forrásait a 17. századi levéltári anyag képezi. A források felhasználhatóságát, a városi társadalom rekonstrukcióját megnehezíti, hogy az iratoknak kis része maradt fenn, és az is csak töredékesen. A töredékesség nemcsak a városi élet egyes területeire vonatkozik, hanem a források bizonyos típusaira is. Ez sajnos lehetlenné teszi a jellemző vonások összehasonlítását. Az eperjesi és bártfai városi

magisztrátus 1526 utáni levéltári anyaga – amely információink zömét tartalmazza – egyelőre feldolgozatlan, és hiányoznak a segédkönyvek is. Kisszeben és Bártfa iratai (Kisszebennél a városi könyvek nagy része) ugyancsak feldolgozásra várnak, és számos további fontos forrást is eddig csak részben dolgoztak fel.

Külön problémát jelent, hogy a városi magisztrátusok levéltári anyaga nem maradt fenn folyamatosan. Okleveles és iratanyaggal ugyan rendelkezünk az egész időszakra vonatkozóan, de sajnos nagyon hiányosak az adó-, számadáskönyvek és a többi, hasonló jellegű sorozatok, amelyekkel pontosítani tudnánk a gazdasági, társadalmi és demográfiai adatokat. Nehezíti az összehasonlítást, hogy Eperjes és Bártfa számadáskönyveit eltérő módon vezették, Kisszebenből pedig nincs is számadáskönyv. A két város közti különbség még szembetűnőbb az adókönyvek esetében, harmincadvám- vagy lakosság-összeírás pedig egyik városból sem maradt ránk.

A legteljesebb forrásanyaggal Eperjes rendelkezik, Bártfa csak utána következik, a legkevesebb adat Kisszeben múltjáról tudósít. Sajnos, az egyik városról sincs olyan komplex adatsor, amely a lakosság demográfiai, társadalmi és gazdasági viszonyait tükrözné. Ilyen források (például lakosság-összeírás) csak a következő századból maradtak ránk. A nagyon gazdag és tartalmas okleveles anyag mellett a városkutatás alapvető forrásait a városi könyvek biztosítják: a magisztrátusok tisztújításának könyvei (Eperjes), az új polgárok anyakönyvei (Eperjes), a magisztrátus protokollumai (Bártfa), valamint az adó- és számviteli jegyzékek (mindhárom városban). Nagyon értékes az a forrásanyag is, amely az evangélikus egyház sorsát tárja elénk, és amely szerencsére rendelkezésünkre áll mindhárom város evangélikus egyházának helyi levéltárában.¹

A témára vonatkozó várostörténeti irodalomból fontos megemlíteni Eperjes város történetének I. részét, valamint Bártfa és Kisszeben történeti monográfiáját, amelyek nagyon értékes fejezeteket tartalmaznak a városok kora újkori fejlődéséről.² Sajnos a hasznos információk mellett, amelyek a városok gazdasági, társadalmi, demográfiai és kulturális fejlődésével foglalkoznak, e kötetekben csekély figyelmet kaptak a politikai események és azok következményei. Anton Špiesz munkái a mai kelet-szlovákiai városok 17–18. századi fejlődését dolgozták fel, elsősorban gazdasági szempontból, akárcsak Marie Marečková korábbi idő-

1 Eperjesi Evangélikus Egyház levéltára (Evanjelický a. v. zborový archív Prešov): *Annales fata et vicissitudines Ecclesiae Evangelicae Epperiensiensis continentes ab anno 1671 usque annum 1721 opera egregii Michaelis Melcz in gratiam posteritatis conscripti et post funera ejus Communitati hujati evangelicae oblata. Liber primo. Status et factorum Ecclesiae Evangelicae utriusque nationis Germanicae aequae Slavicae in Regia ac Libera Civitate Cibiniensi succincta descriptio a primus Reformationis temporibus usque in presentem Annum 1778-um. A Bártfai Evangélikus Egyház Levéltára (Evanjelický a. v. zborový archív Bardejov): *Protocollum Pastorale vetustior.**

2 *Michal Suchy*: Prešov v období tureckých vojen a protihabsburských povstaní. In: *Dejiny Prešova*. Szerk. Vincent Sedlák. Košice, 1965. 108–176.; *Vendelín Jankovič*: Neskorý feudalizmus a jeho kríza pred buržoáznou revolúciou 1848. In: *Dejiny Bardejova*. Szerk. V. Jankovič. Košice, 1975. 103–172.; *Peter Kónya*: Sabinov v druhej polovici 17. a na prahu 18. storočia. In: *Dejiny Sabinova*. Szerk. P. Kónya. Sabinov, 2000. 119–154.

szakhoz kötődő tanulmányai és monográfiái.³ Ezek a munkák jó alapot nyújtanak Eperjes és Bártfa további kutatásához. Eperjes történetéhez felhasználhatók a régebben – a 18. és 19. században – írt német és magyar nyelvű tanulmányok, amelyek több, mára már megsemmisült forrásból is közölnek adatokat. Közéjük tartozik Korabinszky János Mátyás Lexikonja, amelyben egy hosszú fejezet található Eperjesről,⁴ továbbá az eperjesi evangélikus egyház története Hörk József tollából, vagy Lasztókai László tanulmányai a város 17–18. századi katonai és gazdasági életéről.⁵

A felső-magyarországi városok jelentősége

A felső-magyarországi szabad királyi városok a 17. században a kézművesség és kereskedelem fontos központjait alkották. Noha ekkoriban már csökkenőben volt egykori gazdasági és társadalmi jelentőségük, még mindig előkelő helyet foglaltak el nemcsak az úgynevezett Felső-Magyarország,⁶ de bátran mondhatjuk, hogy az egész ország gazdasági, politikai és kulturális életében. Ide összpontosult a terület kézművességének nagy része.⁷ Kulcsszerepet játszottak a Lengyelország, Erdély és a Balkán felé irányuló kereskedelemben, két város pedig – Kassa és Eperjes – fontos katonai erőd is volt, modern erődítménnyel. A lakosság zöme evangélikus volt, és amikor a nemesség nagyobb része elpártolt ettől a vallástól, a városok váltak az egyház gazdasági és politikai támaszává. Mindegyikben magas színvonalú középiskolák működtek, amelyek a kultúra, irodalom, filozófia és teológia fejlődésének országos hírű centrumaivá váltak.

Bár a városok fejlődése nem állt meg, a gazdasági és politikai életben sorra tűntek fel a negatív jelenségek. Ezek részben a harmincéves háború éveiben és a törökellenes harcok idején szedett, hosszú távon nagyon magas adóterhekkel függték össze, részben a Habsburg-udvar abszolutisztikus tendenciáinak I. Lipót trónra lépése után bekövetkező erősödésével. A városok aggodalommal figyelték az udvari politika reformációellenes megnyilvánulásait is, és erőteljesen

3 Anton Špiess: Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680–1780. Bratislava, 1983.; *Uő*: Mesto Prešov v rokoch 1681–1781. In: *Nové obzory* 15. Košice, 1973. 133–150.; *Uő*: Remeslo v Prešove v 16–18. storočí. In: *Nové obzory* 7. Košice, 1965. 122–130.; *Marie Marečková*: Spoločenská štruktúra Prešova v 17. storočí. Brno, 1986.; *Uő*: Východoslovenská mestá a mešťanstvo na prahu novoveku. Brno, 1995.; valamint további tanulmányok, amelyek az eperjesi és kisszebeni kereskedelemmel, kézművességgel, illetve a társadalom és népesség fejlődésével foglalkoznak.

4 *Johann Mathias Korabinsky*: Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786.

5 *Hörk József*: Az Eperjesi Ev. Ker. Collegium története. Kassa, 1896.; *Lasztókai László*: Adatok Eperjes szab. kir. város haditörténetéről a legrégibb időktil az 1711-ik év végig. In: *Az Eperjesi kir. kath. főgymnasium 1878/79-ik tanévi Értesítője*. Eperjes, 1879.

6 Felső-Magyarországot az a 13 északkeleti vármegye alkotta, amelyek a 16. századtól a felső-magyarországi főkapitányság és a Szepesi Kamara fennhatósága alá tartozott.

7 Itt Felső-Magyarország területére gondolunk.

védekeztek minden rekatolizációs kísérlet ellen. Mivel Kassa állami hivatalok székhelye volt (Szepesi Kamara, felső-magyarországi kapitányság), és már a század elejétől jezsuiták tevékenykedtek itt, az antikatolikus ellenállás centruma Eperjes lett, amely az evangélikus vallás központjaként már korábban is előkelő helyet foglalt el az országban. A rekatolizáció és a központi hatalom ellen a városok egységesen próbáltak fellépni. Ezzel a középkori Pentapolitana egyesület új, önvédelmi tartalmat kapott. Az udvari politika és kamara elleni közös lépéseket megbeszéléseken vitatták meg, a legújabb hírekről rendszeresen írásban tájékoztatták egymást.⁸ Szilárdan kitartottak álláspontjuk mellett a Habsburg-ellenes, protestáns felső-magyarországi nemesek oldalán, és velük együtt bekapcsolódtak a Wesselényi-összeesküvésbe is.

Eperjes – fejlett és befolyásos város

A három tárgyalt város közül *Eperjes* volt a legnagyobb, és egyúttal minden szempontból a legjelentősebb. Kiváltságos helyzetét főként előnyös földrajzi fekvésének köszönhette. Régi kereskedelmi utak kereszteződésében található, ami élenkítően hatott gazdasági fejlődésére, de a régióban betöltött központi helyzete kedvezően befolyásolta politikai és kulturális életét is. A 17. században még mindig a legbefolyásosabb és legfejlettebb városok közé tartozott az egész országban. Lakosainak száma alapján Lőcsével egy szintre, közvetlenül Kassa mögé került, amelyet a század második felében egy rövid időre meg is előzött. A 17. század második feléig a lakosság száma mérsékelten növekedett, az 1660-as években 5000 fő körül mozgott.⁹ A 16. századtól a 17. század utolsó harmadáig folyamatos volt Eperjes gazdasági, szociális és kulturális fejlődése. Ekkor élte a város fénykorának utolsó éveit.¹⁰

A lakosok legfontosabb gazdasági tevékenységének a kereskedelem és a kézművesség számított. A távolsági kereskedelem elsősorban Lengyelország (főleg Krakkó), Szilézia (Boroszló), Erdély (Nagyvárad és Kolozsvár) és Ausztria (Bécs) piacaira irányult. A 17. század folyamán Eperjes a keleti országrész legfontosabb kereskedelmi központjává vált, és közép-európai viszonylatban is jelentős szerepet töltött be. Üzleti tevékenységében a legfontosabb helyet a távolsági kereskedelem töltötte be, amelynek legfőbb cikke a bor volt,¹¹ magasan

8 Több levél maradt fenn a 17. sz. hatvanas éveiből. (Štátny archív v Prešove – ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Missiles, Mag. Sabinov, Štátny archív v Bardejove – ŠOKA Bardejov, Mag. Bardejov.)

9 *M. Marečková*: Společenská struktura Prešova i. m. 33. A lakosság számát 4900–5300 közé teszi. 10 A város gazdasági, kulturális fénykorának hagyományosan a 16. század felétől a 17. század utolsó harmadáig tartó időszakot tekintik, amikor a város gazdaságban és vagyonosságban a legmagasabb szintre jutott. Ennek külső megnyilvánulása volt a műveltség és a reneszánsz művészet fejlődése, amelyet a kortársak „Eperiessinum florens” megjelöléssel illeltek.

11 *M. Marečková*: Východoslovenská města i. m. 137–140.; *Uő*: Úloha Prešova jako centra obchodu s vínem v prvé polovině 17. století. In: Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské univerzity. C 27, 1988. 89–97.

túlszárnyalva a marha-, gabona- és fémnyersanyagokkal való kereskedelmet. A bor alapozta meg a polgárok és a város gazdagságát, ebből tudták fedezni az építkezéseket, a pénzügyleteket és az állami követelések teljesítését. Tokaj-Hegyalja, ahol a bort termelték, nem esett messze a várostól. Az eladásra szánt bor részben a saját, városi szőlőhegyek terméséből származott, részben pedig felvásárolt szőlőből vagy kész borból. Exportra csak a jó minőségű bor került, a termés nagyobb részét a városi kocsmákban mérték ki. A bor és más mezőgazdasági termék mellett az eperjesi kereskedelemben fontos helyet foglaltak el a nagy mennyiségű fogyasztási cikkek: kalmárárúk, posztó, vászon, kalapok és ruhaneműk.¹² A harmincéves háború és a törökellenes harcok idején megnőtt a kereslet a textíliák, ruhaneműk, élelmiszer és bor iránt, mert ezeket a cikkeket az állam nagyobb mennyiségben vásárolta fel a hadsereg élelmezésére és ellátására. A keresletnövekedés pozitív hatással volt Eperjes kereskedelmére is, ugyanis a város lakosságának zöme kereskedéssel kereste kenyerét. A konjunktúra éveiben körülbelül 300 embert foglalkoztatott, bár a kereskedők száma alacsonyabb volt.¹³

Hasonló szerepet játszott Eperjes gazdasági életében a kézművesség is. Az egyes iparágak differenciálódása és a kézművesek számának emelkedése egyszerre jellemezte a 17. századot. A század második felében a városban több mint 25 céh működött, a keleti országrészben több céhe csak Kassának és Lőcsének volt.¹⁴ A műhelyek száma ebben az időben 300 körül mozgott.¹⁵ Legnagyobb számban a fémfeldolgozó iparágak képviselői, valamint a textil-, ruha- és élelmiszergyártó iparosok dolgoztak, termékeiket a külföldi piacokon is keresték.¹⁶

Másodrangú, de nem elhanyagolható tevékenységnek számított Eperjes gazdasági életében a földművelés. A városnak nemcsak a saját határában voltak földjei, de a város birtokában lévő falvakban is, emellett még voltak szőlői Tokaj-Hegyalján is. A város határában, illetve közvetlen közelében a polgárok saját kezelésben és saját ellátásukra munkálkodtak. A 17. században a házas polgárok jó harmadrésze, majdnem fele rendelkezett termőfölddel.¹⁷ Nagyságához, gazdasági és politikai helyzetéhez képest Eperjes a 16–17. században földesúrként nem volt igazán sikeres. Jobbágyfalvainak száma nem vetekedhetett Kassáéval vagy Bártfáéval, és a 17. század közepéig még tovább csökkent. A század második felében Eperjes tulajdonában volt Kajáta, Monyhád, Gergelylaka és Sebessalgó,¹⁸ valamint több telek a távolabbi Kükemező és Lúcska falvakban.¹⁹

12 Uo.

13 Uo. 138.

14 A. Špiesz: Remeslo na Slovensku v období existencie cechov. Bratislava, 1972. 95.

15 A. Špiesz: Remeslo v Prešove v 16–18. storočí. In: Nové obzory 7. 1965. 125.; M. Marečková: Východoslovenská města i. m. 87.

16 Uo. 88.

17 Uo. 46.

18 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 7: Účtovná kniha mesta z r. 1661–1673.

19 A. Špiesz: Slobodné kráľovské mestá i. m. 196.

Nagyobb gazdasági jelentőséggel Kajáta és Monyhád rendelkezett, ahol a városnak majorságai és saját, nagy teljesítőképességű malmai voltak.²⁰ A pénzben és természetben fizetett adó mellett a falvak lakossága egyéb szolgáltatásokat is végzett a város számára, és dolgoztak a majorságokban is. Habár a városnak nem volt sok faluja, a mezőgazdasági tevékenységből eredő haszon fontos részét alkotta a város bevételeinek, és akadt olyan év, amikor megközelítette a borkereskedésből eredő bevételt.²¹ Kassához és Lőcséhez hasonlóan a 17. század második felében Eperjes is birtokolt szőlőket Tokaj-Hegyalján, amelyeket saját kezelésben művelt. A városi szőlők többségükben Tolcsva, Tállya és Mád községek határaiban feküdtek.²²

A város területén fekvő gazdasági „intézmények” közül különösen a városi kocsmák, söntések hoztak nagy hasznot. Fontos szerepet töltött be a két városi malom is, amelyek a városi kapuk (felső és alsó kapu) közelében helyezkedtek el.²³ Az elővárosok területén építették fel a tégláégetőt és a puskapormalmokat, a Tarca keleti partján volt a vágóhíd, valamint idekerültek a vászonfehérítők és a bőrkikészítők. A kisebb gazdasági objektumok közé tartoztak a kalló, hámor és mások.²⁴ A város bevételeit a borkereskedelem, a kocsmák bérbeadása, az adó és a mezőgazdaság mellett tovább gyarapították a harmincadvám, a piac és a mérleg jövedelmei, továbbá a pálinkamérésből befolyó pénz.²⁵ Nem kis haszna származott a városnak a sókereskedésből és a sóvári sókutak béréből.

Eperjes, a jeles szabad királyi város, a kézművesség és kereskedelem egyik fontos központja a középkortól kezdve rendelkezett rangjához illő politikai privilégiumokkal is. Küldöttei már a 15. század elejétől rendszeresen részt vettek az országgyűlés ülésein. A megyén belül is gyakorolta hatalmát a megyegyűléseken, amelyeket a 17. században rendszeresen a városban tartottak, egy erre állandó hatállyal kijelölt polgárházban.²⁶ Eperjes egyike volt az úgynevezett tárnoki városoknak, amelyek a legszélesebb politikai szabadságokkal rendelkeztek, és a tárnokmester illetékessége alá tartoztak. Tagja volt a felső-magyarországi városszövetségnek, amelyet gazdasági érdekeik védelmezésére és kiváltságaik megvédésére alapítottak.

A városi önkormányzat Eperjesen is hasonló volt, mint a többi szabad királyi városban. Az önkormányzat élén a bíró állt (*judex, judex civitatis, judex primarius, Richter*) a városi tanáccsal, a szenátussal (*senatus*). A tanács a 17. században rendszerint 12 tagú volt. Emellett létezett egy választott önkormányzati szervezet, az úgynevezett választott község (*Communitas jurata, Centum viri,*

20 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, D–1: Účty z mlynov z r. 1682–1684; Knihy: č. 7.

21 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 7: Účtovná kniha mesta z r. 1661–1673.

22 Uo.

23 Uo.

24 *M. Suchy*: Prešov v období tureckých vojen i. m. 153.

25 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 7: Účtovná kniha mesta z r. 1661–1673.

26 Említve pl. 1682-ben, amikor elfoglalták az evangélikusok. ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, B–1 1630–1705.

Communitas), amely változó taglétszámmal működött, tagjait úgynevezett asztalok (*mensae*) szerint osztották négy csoportba. A terület legfelsőbb képviselőjének, a szószólónak (*tribunus plebis*) széles hatásköre volt. A városi tisztségeket a szenátorok (*officia senatus*) vagy a választott község tagjai (*officia communitatis*) maguk között osztották el úgy, hogy a városi élet minden pontja (gazdaság, könyvelés, iskolaügy, egyház, védelem stb.) felett felügyeletet gyakorolhassanak. A további hivatalokat, illetve funkciókat a város alkalmazottai – darabontok, szolgák, pásztorok és mások – töltötték be.²⁷ A választási rendszer is hasonlított a többi négy városhoz. A városi önkormányzat tagjait egy évre választották, a választásokat minden év elején, a háromkirályok ünnepe után tartották. A szenátus és a választott község egymást választotta, a polgárok nagy része *de facto* ki volt zárva a választásokból. Ők alkották az úgynevezett fekete községet (*communitas nigra*), amelynek csak nagyon kevés beleszólása volt a város ügyeibe.

Mint minden szabad királyi város, Eperjes is csak a királynak tartozott adóval. Az adót hagyományosan a census, az állandó adó alkotta, amelyet 300 rajnai forintban szabtak meg.²⁸ A 16. századtól viszont a város már más adókat is köteles volt fizetni, elsősorban a taxát, amelyet az uralkodó néhány ezer forintban szabott meg. A hosszan tartó törökellenes és más háborúk következtében a 17. században állandóan nőtt az adóteher: gyarapodott például 1000 forint országgyűlési adóval, a század második felében pedig a katonai hadműveletek révén a hadsereg részére fizetett összegekkel. Eperjes adókötelezettsége így egyre magasabb összegre rúgott, némely évben meghaladta a város bevételeit, befizetése nemegyszer komoly gondot okozott a polgároknak.²⁹

A dinamikus gazdasági, demográfiai és társadalmi fejlődés a 17. században a város építészeten is nyomot hagyott. Miután a gazdasági prosperitás éveiben nőtt a lakosság létszáma, a város belső területén – azaz a 15. század első felében befejezett városfalakon belül – beépítették az addig üresen álló telkeket, többemeletes házakat építettek, a város szélén pedig új utcákat nyitottak (például Ertemlak, „A várfal mellett”). A belváros középpontját, a főteret öt „negyedre” osztották, ide torkolltak az utcák – a Szlovák utca, az Árok utca, a Magyar utca, a Rózsa utca és az Ertemlak.³⁰ A gazdasági jólét évtizedei főleg a házak reneszánsz átépítésében, új középületek (Szentháromság-templom, humanista gimnázium, illetve a régi iskola, a felső-magyarországi evangélikus rendek kollégiuma) és magánházak (például Rákóczi-ház) építésében nyilvánultak meg. A gazdasági fejlődés hatására tovább növekedtek az elővárosok, ahol a vidéki bevándorlók, szegényebb kereskedők és kézművesek, a piacok segédszemélyzete, szolgák és hasonló elemek telepedtek le. Az elővárosok a két városi kapu közelében feküdtek, a legnagyobb területet a Felső külváros foglalta el, amely mel-

27 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 2539: Knih obnov magistrátu 1640–1728.

28 M. Suchy: Prešov v období tureckých vojen i. m. 156.

29 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, B–2.

30 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 1114: Daňová kniha 1655–1694.

lett az úgynevezett Új Egyiptom terület el. A déli oldalon épült ki az Alsó külváros, a szomszédos Új utcával. Viszonylag ritkán volt beépítve a Jeromos utca és a Fehéritő.³¹ A külvárosok beépítése nem volt állandó jellegű, veszedelmes időkben vagy a város ostrománál általában kiürítették, vagy a pusztítás áldozataul estek. A belvároshoz képest egyébként a külvárosoknak még békeidőben is kevés lakosa volt.

A 17. században, amikor gyakoriak voltak a belviszályok és a Habsburg-ellenes felkelések, felértékelődtek Eperjes városfalai. A 16. és 17. század folyamán a védműveket a modern reneszánsz hadiépítészet előírásai szerint átépítették. A város védelmét erős ágyúk és saját zsoldosok (darabontok) biztosították, a fegyveresek száma a politikai helyzet szerint változott.³² A korszerűsített falaknak, a felszerelésnek és a zsoldosoknak köszönhetően Eperjes modern erődnek számított, ahol a stabil gazdasági háttér – Kassához, Tokajhoz, Szatmárhoz vagy Nagyváradhoz hasonlóan – lehetővé tette akár nagyszámú katonaság eltartását is.³³

A lakosság száma a 17. században mérsékelten növekedett, egészen az 1670-es évek elejéig. A gyarapodáshoz hozzájárult, hogy a gazdasági prosperitás éveiben nagy volt a betelepülés, főként a szomszédos, de esetenként még a távolabbi falvakból is. A bevándorlás mértékét az újonnan felvett polgárok anyakönyve is jól jelzi.³⁴ 1600 és 1700 között Eperjesen 762 személy kapott polgárjogot. Köztük a legnagyobb csoportot (37,1%) az eperjesi lakosok alkották, de az új eperjesi polgárok többsége mégis bevándorlókból toborzódott. A második helyen a külföldi bevándorlók álltak, 20,3%-kal. Sárosból az új polgárok 8,9% érkezett, hozzávetőleg azonos (8,6%) volt az aránya a többi öt szabad királyi városból érkező bevándorlóknak. Viszonylag magas volt a szepességi bevándorlók aránya is (6,8%), ugyanakkor az ország többi részéről 18,3%-nyi új polgár érkezett.³⁵ Az említetteken kívül az új eperjesi polgárok az ország 26 megyéjéből és török területről is származtak. A legtöbben (több mint 3%) Pozsony, Trencsén, Zólyom, Abaúj és Nyitra vármegyéből érkeztek. A külföldiek között az első helyen a német földről érkező polgárok álltak, akik az összes külföldről származó polgár 35%-át tették ki. A második helyen a lengyelek szerepeltek 22,6%-kal, utánuk a sziléziaiak (20%) következtek. Viszonylag magas volt az erdélyiek száma is (11,6%), Cseh- és Morvaországból viszont már csak a betelepülők 6,5%

31 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 9: Daňová kniha predmestí 1617–1747.

32 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 7.

33 Helyzetét Eperjes még a többszörös lerombolás és javítás után is megőrizte. Magyar Országos Levéltár, A Rákóczi-szabadságharc levéltára, G–25, III/2.

34 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 2118: Matricula seu receptaculum civitate donatorum 1536–1676. Az anyakönyv csak a polgárokat jegyezte fel, hiányoznak az adatok a városi szegénység, kézműveslegények, ill. más lakosok (pl. a szolgálati lakásokban lakó professzorok vagy papok) számáról, így a városi lakosság száma nem lehet pontos, de feltehetőleg sokkal magasabb volt az ismert adatoknál.

35 Uo.

érkezett. Kettőn Lausitzból származtak (3,9%) egy új eperjesi polgár pedig az Oszmán Birodalomból érkezett – az anyakönyvbe mint török konvertitát jegyezték be.³⁶

A nemzetiségi viszonyok Eperjesen a 17. században hasonlóak voltak, mint a legtöbb felső-magyarországi szabad királyi városban. A lakosságot németek, szlovákok és magyarok alkották, a három nemzetiség egymáshoz viszonyított arányát azonban nem lehet pontosan rekonstruálni. A városi társadalom élén a német ajkú polgárok álltak, bár mind a céhekben, mind a városi hatóságokban és hivatalokban kezdtek teret nyerni a szlovákok és a magyarok is. A szlovák polgárok aránya a külvárosokba betelepülő vidéki szegény lakosokkal, a magyaroké főként a beköltöző kismemesekkel gyarapodott. A szlovák lakosság súlyát a külvárosi, úgynevezett „hušták-könyv” nyelve bizonyítja, a háromnyelvűséget pedig az, hogy a német nyelvű felhívásokat a 17. század második felében mindig lefordították a másik két nyelvre is.³⁷ A polgároktól fennmaradt iratok alapján feltelezhető, hogy körükben általános volt a két- és háromnyelvűség.

A 17. században a legtöbb eperjesi polgár az evangélikus egyházhoz tartozott. A reformáció elfogadását 1531-re datálják, és ettől kezdve (1671-ig) a városban nem működött más egyházi szervezet. Az eperjesi evangélikus egyház egységes volt és a 16. századtól nemzetiségi alapon működött. A városban kezdetűl fogva három prédikátor tevékenykedett, német, szlovák és magyar, később már négy (egy-egy a szlovák és magyar, kettő pedig a német lakosok számára). Az első és a második pap tisztét a német prédikátorok töltötték be. Mindegyik nemzetiségnek volt saját orgonistája, kántora és más alkalmazottai, akiket (akárcsak a papokat) a városi pénztárból fizettek. Ugyanezen az elven osztották el a három városi templomot is. A Szent Miklós-templom a németeké volt, de továbbra is megmaradt plébániatemplomnak; a szlovák polgárok a főter déli oldalán fekvő volt ispotálytemplomot használták, az eleinte csekélyebb számú magyar polgárok pedig 1565-ben építettek maguknak saját templomot, a Szlovák utcától délre.³⁸ A szepesváraljai zsinattól kezdve (1614) Eperjes szervezetileg az öt szabad királyi város egyházi főfelügyelősége (szuperintendenciája) alá tartozott.³⁹ Az eperjesi evangélikus egyház intézményei közvetlen kapcsolatban álltak egymással, hiszen csak nyelvhasználatukban váltak külön. Ezt bizonyítja például az új magyar Szentháromság-templom építése (1642–1647) is: az ünnepi prédikációt a templom alapításakor egy szlovák lelkész, a cseh exuláns

36 Uo.

37 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 2119: Kniha Vyšného huštáku (1665–1821); Mag. Prešov, B–2, B–12: különböző hivatalos kiadványok.

38 *Ervin Lazar-Ján Midriak*: Dejiny evanjelického cirkevného zboru podľa augsburského vyznania v Prešove. 1983. Kézirat, 114.

39 *René Matlovič*: Historickogeografický pohľad na cirkevnú územnú organizáciu evanjelikov a. v. na východnom Slovensku v 1. pol. 19. storočia. In: Eliáš Ladiver a Michal Greguš, osobnosti a ich dielo v obraze doby. Szerk. Michal Otčenáš–Peter Kónya. Prešov, 1995. 158.

Jakob Jakobeus tartotta.⁴⁰ A templom építése arról vall, hogy a magyar hívek száma a 17. század első felében egyre gyarapodott, és már nem fértek el a régi, Szlovák utcai templomban. Ez a nagyvonalúan megtervezett épület a főtéren, a plébániatemplom mellett egyben politikai szimbólumnak is számított, amely a protestantizmus erejét demonstrálta az ellenreformáció éveinek kezdetén. Politikai és gazdasági ereje alapján Eperjes ekkoriban vezető szerepet játszott, és az őt (majd hat)⁴¹ szabad királyi város egyházi főfelügyelőségének adminisztratív és kulturális központja volt.

Fontos kulturális és műveltségi központtá vált az eperjesi humanista iskola is, amely modern evangélikus gimnázium volt. Csak egyetemi végzettségű rektorok álltak az élén. Még a század közepe előtt bevezették a magasabb szintű tanok, a teológia és filozófia oktatását. Ez az iskolának líceumi jelleget adott.⁴² A gimnázium tudományos intézet is volt, professzorai, Bayer János, Caban Izsák, Ladiver Éliás létrehozták az eperjesi filozófiai iskolát, amely hatásával messze túljutott az ország határain.⁴³ Az egyházi ügyek menetét a városi közösség hat választott tagja felügyelte (templomatyák, *Aeditui templi*), templomonként két-két fő.⁴⁴

A felső-magyarországi evangélikus rendek kollégiumának megalapítása Eperjes politikai és – az ország evangélikus egyházközpontjaként – egyházi helyzetét is megerősítette. A vesztfáliai béke megkötése után, az ellenreformáció éveiben, főleg a kassai és nagyszombati jezsuita egyetemek intenzív tevékenysége idején, amikor a magyar fiatalok németországi tanulása egyre nehezebbé vált, az evangélikus egyház fontosnak tartotta egy olyan főiskola megalapítását a rekatalizációs hullámnak még ellenálló országrészen, amely hasonló szerepet töltött volna be, mint a sárospataki vagy debreceni református kollégium, amelyek teljes teológiai műveltséget nyújtottak. A rendek 1665 nyarán tartott gyűlésén nem véletlenül esett a választás Eperjesre. A hat felső-magyarországi város közül egyedül Eperjes erődtímenye biztosíthatta a diákok biztonságát. A városban nem működött a katolikus egyház – ez kizárta a konfliktusokat –, Eperjes egyben garantálta a három nyelv elsajátításának lehetőségét, és méltó helyet tudott biztosítani az intézmény megépítésére. A város elöljárósága kész volt mindenben támogatni a kollégium megalapításának gondolatát.⁴⁵

A kollégium megalakulását a felső-magyarországi grófok, bárók, mágnások, vármegyék és szabad királyi városok képviselői az 1665. november 18-án, Kassán

40 Kázeň Věčná a neumírající paměť založení chrámu Božího národu Uherského ve svobodném královském městě Prešove. Levoča, 1647.

41 1655-ben az öt városhoz társult Késmárk is. Mint evangélikus város tagja lett a szuperintendenciának.

42 *Eduard Lukáč*: Prešovská mestská škola. In: Jakub Jakobeus – život, dielo a doba. Szerk. Peter Kónya–Péter Káša. Prešov, 1993. 19.

43 *Rudolf Dupkala*: Eliáš Ladiver ako filozof. In: Eliáš Ladiver a Michal Greguš i. m. 35–39.

44 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy č. 2539: Kniha obnov magistrátu 1640–1728.

45 ŠOBA Prešov, EKP, 101: Instruction für die Gesandten der Stadt Kesmark zur Beratung hinsichtlich der Stiftung des Eperieser Kollegiums A. 1665. Frenyó prof. átírása (1932).

tartott gyűlésen jelentették be. Az iskola felépítése és berendezése komoly költséget jelentett, ezért a rendek felhívással fordultak az összes protestánshoz, hogy támogassák az alapítást.⁴⁶ A felhívásnak kisebb-nagyobb összegekkel nagyon sok protestáns kisnemes, polgár vagy épp mágnás tett eleget, de az alapításhoz a külföldi rendek is hozzájárultak, beleértve a svéd és dán uralkodókat is. Az így befolyt összeg már az 1666 év elején több mint 50 ezer forint volt.⁴⁷ Ajándékok és adományok a kollégium megnyitása utáni időben is érkeztek.⁴⁸ Az építkezést 1666 áprilisában kezdték meg, és a munka a katolikus egyház, valamint I. Lipót ellenkezése dacára is gyorsan haladt. A kollégiumot 1666. november 18-án, ünnepélyes keretek közt nyitották meg. Az iskolarend szerint a gimnázium tízosztályos volt, a tantárgyak között szerepeltek a magasabb stúdiumok is (mint a filozófia és teológia), amelyeket a felsőbb osztályokban oktattak. Épp ezek a tantárgyak tették az eperjesi iskolát vonzóvá nemcsak a magyarországi, de a külföldi diákok szemében is, és tették különlegessé a sok evangélikus középiskola között. Röviddel az építkezés befejezése előtt, 1667. április 16-án, a felső-magyarországi rendek és Eperjes szabad királyi város megállapodtak a kollégium közös használatáról és vezetéséről. Mivel a kollégium megnyitásával megszűnt az addigi gimnázium, az új iskola ennek a feladatait is betöltötte. A rendek és a város egyenjogú kapcsolatát a hat kurátor egyenlő megosztása biztosította a nemesség és az eperjesi polgárok között. Az intézmény felügyeletét – rendkívüli felügyelő néven – 15 nemes, valamint a hat szabad királyi város magisztrátusa, a felső-magyarországi bányavárosok és a 13 szepességi város vezetése volt hivatott ellátni.⁴⁹ Eperjes város, amely az iskola fő adományozója volt, a következő időszakban is minden erejével támogatta annak működését.

Az intézmény felépítésével Eperjes tovább erősítette az evangélikus egyház kulturális és művelődési központjaként betöltött szerepét. Ez az ellenreformáció idején, a Habsburg-ellenes felkelésekben is megmutatkozott. A kollégium egyik első diákja volt Thököly Imre, a legnagyobb megmozdulás vezető egyénisége, aki mellett több volt diáktársa is bekapcsolódott a felkelésbe. A kollégium diákja volt az író és képzőművész Bubenka Jónás vagy a híres barokk festő, Bogdányi Jakab.⁵⁰ A kollégium a város segítségének és támogatásának köszönhetően rövid idő alatt főiskolai szintet ért el, és Pomarius Sámuel, az iskola rektora azt is tervbe vette, hogy egyetemmé alakítják át.⁵¹

Az evangélikus egyház – az egyetlen saját szervezettel működő egyház a városban az egész 17. század folyamán – nagy politikai befolyással rendelkezett.

46 ŠOBA Prešov, EKP, 101: Az eperjesi evangélikus kollégium alapító levele, 1665. november 18.

47 *Hörk J.*: i. m. 9.

48 Thököly Imre gróf pl. tokaji szőlőket ajándékozott 10 ezer forint értékben, és mások is hasonlóan bőkezűek voltak.

49 ŠOBA Prešov, EKP, 101: *Leges Illustris Gymnasii Epperiensiensi.*

50 *Ladiver Elias*: Eleazar constan. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár és régi nyomtatványok tára. M2/2602.

51 *Hörk J.*: i. m. 31.; *Gömöry János*: Az Eperjesi Ev. Kollégium. Prešov, 1933. 17.

A bírói hivatal, a szenátori székek, a választott község és minden városi hivatal az evangélikusok kezében volt. Az evangélikus magisztrátus viszont nagyon intolleráns volt más vallásokkal, mind a katolikusokkal, mind a reformátusokkal szemben. A kisszámú katolikus közösségnek például nem engedte meg, hogy saját egyházi szervezetet alakítson ki, saját templommal rendelkezzen. Csak Klobusiczky báró házában találkozhattak, istentiszteletet pedig csak az alsó-sebesi ferences barátok jóvoltából tarthattak, akik kijártak hozzájuk. A 17. század első felében Eperjes sikeresen kivédte mind a királyi hivatalok, mind a katolikus egyház betelepülési kísérleteit, protestáns jellegét gyakran túlságosan is nyilvánítva. A felekezeti viták végül konfliktusokhoz vezettek az uralkodóval, még a Habsburg-ellenes felkelés kitörése előtt. A sebesi ferencesek többször is kérték, hogy letelepedhessenek az elhagyott karmelita kolostorban, amelyet a mellette álló templommal együtt mintegy száz éve már csak gazdasági célokra használtak, a város evangélikus magisztrátusa azonban elutasította kérésüket, annak ellenére, hogy az ügyben maga I. Lipót is közbenjárt.⁵²

Az új konfliktust a kollégium építése robbantotta ki, amely önmagában is a protestáns és Habsburg-ellenes erők erőfitogtatása volt. A katolikus egyház képviselői kezdettől fogva megkísérelték megakadályozni a felépítését, Szelepcsényi György esztergomi érsek már az alapítás előtt – sikertelenül – próbált valamit tenni ellene. Röviddel az építkezés kezdete után, 1666. április 11-én I. Lipót elrendelte a magisztrátusnál az építkezés leállítását, azzal az indoklással, hogy a tilalom ellenére akadémiát (vagyis egyetemet) alapítottak Eperjesen, amire csak az uralkodónak van joga. Az eperjesiek azonban sem ezt, sem a következő tilalmakat nem vették figyelembe.⁵³ A polgárok Habsburg-ellenes elszántságának nem csak vallási oka volt, így a következő években az ellentétek tovább éleződtek, majd végül az uralkodó elleni fegyveres felkelésbe torkolltak.

Bártfa – a hanyatló város

Bártfa kisebb – és minden szempontból kisebb jelentőségű – volt Eperjesnél. Virágkorát a középkorban élte, a 17. századra már rég a feledés homálya borult a gazdasági prosperitás éveire. Egy régi, Lengyelország felé vezető kereskedelmi út mentén feküdt, az országhatár közelében. Ez a tényező – ha az egyéb feltételek is adóttak – serkentően hathatott volna a kereskedelem fejlődésére, önmagában azonban nem volt elegendő a fellendüléshez. A város lakosainak száma a 17. század folyamán előbb stagnált, majd lassan apadni kezdett, és a századfordulóra 3228 főre csökkent.⁵⁴

A gazdasági fejlődés alapját Bártfán is a kézművesség, a kereskedelem és a mezőgazdaság alkotta. Egymáshoz viszonyított arányuk teljeseen eltért Eperjes-

⁵² I. Lipót rendeletei 1661-ből. ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, B–12, 1630–1705.

⁵³ *Hörk J.*: i. m. 9–11.

⁵⁴ *M. Marečková*: Východoslovenská města i. m. 32.

től: Bártfa a lengyelországi kereskedelem szempontjából viszonylag jobb helyzetben volt, az Erdéllyel vagy Ausztriával folytatott kereskedelem útvonalából azonban kiesett, sőt a belföldi áruforgalom is elkerülte. A kereskedelem, amely a középkori város gazdagságát és politikai befolyását megalapozta, már több mint egy évszázada stagnált, illetve hanyatlott. Csak a polgárok töredékét tudta foglalkoztatni, akik a lengyel piacon borral kereskedtek és onnét néhány élelmiszercikket, vásznat és a textilipar részére nyersanyagot hoztak be.⁵⁵

Sokkal nagyobb volt a jelentősége a kézművesiparnak, amely a 17. században lassú fejlődést mutatott; a céhek száma a század második felében húszra emelkedett. Ez a növekedés azonban jórészt látszólagos volt: a céhek kicsik voltak és termékeikkel csak a helyi piacot látták el. A városban dolgozó kézművesiparosok száma csak kevéssel lépte túl a százat.⁵⁶ Nagyobb hasznot csak a takácsmesterség, illetve néhány élelmiszer- és ruhakészítő iparág hozott.

Bártfa gazdasági életében a 17. században fontos helyet töltött be a mezőgazdaság. Akárcsak Eperjesen, Bártfán is három módja volt a föld birtoklásának: közvetlenül a város határában, saját jobbágyfalvakban, illetve a tokajhegyaljai szőlőtermelő mezővárosokban. A legfontosabb a második forma volt, mivel Bártfa – Kassa után – a második legnagyobb földtulajdonos volt az összes szabad királyi város között az országban. A 17. század folyamán a város birtokába tartozott 14 egész jobbágyfalu,⁵⁷ ami lehetővé tette, hogy a város valamelyest kompenzálja a kereskedelem és kézművesség hanyatlásából fakadó veszteségeket. A város földbirtokos mivolta nem változott a század második felében sem. 1670-ben a 14 szomszédos jobbágyfalu két kerületre oszlott: az alsó kerületbe tartozott Richvald, Hervartó, Siba, Klusó, Lófalva, Resso és Lukavica. A felső kerületbe tartozott Sárpatok, Rokító, Tarnó, Szverzsó, Aranypataka, valamint Felső- és Alsóvolya.⁵⁸ A falvak közt a legnagyobb Richvald volt 22 jobbágytelekkel, a legkisebb pedig Alsóvolya, ahol csak 6 telket írtak össze. Gazdaságilag az alsó kerület volt jelentősebb, ahol a nagyobb és gazdagabb falvak feküdtek. A jobbágygazdaságokon és a városi majorságokon kívül 7 faluban (Richvald, Hervartó, Siba, Klusó, Lófalva, Sárpatok és Tarnó) malmok is működtek, amelyek külön hasznot hoztak. A városnak a jobbágyfalvakból 1670-ben összesen 499 forint 6 és ½ dénár jövedelme származott, ebből az alsó kerület feleannyival több hasznot hozott (309 forint 51 és ½ dénár), mint a felső (189 forint 55 dénár).⁵⁹ Bártfa város jobbágyai a pénzbeli és a természetbeni szolgáltatások mellett kötelesek voltak fuvaros szolgáltatásokat nyújtani a kereskedőknek, építkezéseknél vagy szüretkor. A város határain belüli földek nagysága nem ért el akkora területet, mint Eperjesnél, itt csak az egyik nagy majorságból volt viszonylag

55 V. Jankovič: Neskroý feudalizmus i. m. 138.

56 A. Špiesz.: Remeslo na Slovensku i. m. 95–96.

57 M. Marečková: Bardějovské poddanské vesnice v prvé polovině 17. století. In: Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity, C 21–22, 1975. 143.

58 ŠOKA Bardejov, Mag. Knihy 1807: Účtovná kniha príjmov a výdavkov z r. 1670; 1237., 1238.

59 Uo. 1239.

magas bevétele a városnak.⁶⁰ A tokaji szőlőket a város már a középkortól birtokolta, és ezek kulcsszerepet játszottak a borkivitelben még akkor is, amikor a gazdaság stagnálni kezdett. Bártfa két dél-zempléni mezőváros, Tállya és Olaszliszka határában volt birtokos, a tállyai szőlők voltak a nagyobbak, és több hasznot is hoztak.⁶¹

A város a falakon belül, illetve az elővárosokban több gazdasági épülettel rendelkezett: vászonfehérítők és festők, kocsmák, fogadó, három malom (felső-, alsó- és a középső vagy új malom), tégláégető, fűrészmalom, pálinkafőzde, sörfőzde, sóraktár, mérleg, vágóhid és egyéb épületek alkották a sort. A város ezekből hasznot húzott, akár bérbe adta, akár saját kezelésben használta őket.⁶² A legnagyobb bevétel a borárúsításból származott (20–25%), a fogadóból, kocsmákból, mezőgazdasági tevékenységből és a malmokból származó bevételek csak utána következtek.⁶³

Bártfa hasonló kiváltságokkal és jogi helyzettel rendelkezett, mint Eperjes. A tárnoki városok közé tartozott, és szintén tagja volt a Pentapolitana város csoportnak. A város önkormányzatának felépítése is nagyon hasonlított az eperjesiére. Az élen a bíró állt a 12 tagú szenátussal, akiket a választott község állított ki. Tagjai négy csoportra (úgynevezett asztalra) oszlottak, mindegyiknek saját *tribunusa* volt. Az egész község előljárója a legfőbb *tribunus* volt (*tribunus plebis primarius*).⁶⁴ A választások minden év január első napjaiban zajlottak. A szenátorok és a választott község tagjai a külön e célra létrehozott hivatalokon keresztül felügyeltek a város gazdálkodására és a városi élet minden fontos mozzanatára. A városi alkalmazottak fizetett állással rendelkeztek, munkájuk független volt az önkormányzati tagságtól. A város többi teljes jogú polgára az úgynevezett fekete község (*communitas nigra*) tagja volt, amelynek feltehetőleg nagyobb beleszólása volt a város dolgaiba, mert tagjai részt vettek a szenátus és a választott község fontos tárgyalásain.⁶⁵

Bártfa állami adókötelezettsége hasonló volt, mint a többi szabad királyi városé. Az évi census 300 aranyforint, akárcsak Eperjesnél.⁶⁶ Ezen felül a 17. században további, jóval súlyosabb adókat is kiróttak a városra, főleg a taxát, amelynek összege a néhány ezer forintot is elérhette. Az 1650-es és 1660-as években a város a 3800 forint taxán kívül további összegeket fizetett a hadseregnek, végül elérve a 4000 forintot. A magas állami követelések komoly problémát okoztak a városnak, és emiatt már 1670 előtt is eladósodott.⁶⁷

60 ŠOKA Bardejov, Mag. Knihy 1807

61 Uo.

62 Uo. 1816: Hlavná účtovná kniha z r. 1682–1704

63 ŠOKA Bardejov, Mag. Knihy 1807.

64 Uo.

65 ŠOKA Bardejov, Mag. Knihy 55–63: Zápisnice z rokování mestskej rady z r. 1669–1712.

66 *M. Suchy*: Prešov v období tureckých vojen i. m. 153.

67 ŠOKA Bardejov, Mag. Knihy 1807.; *V. Jankovič*: Neskorý feudalizmus i. m. 147.

A kora újkori Bártfa építésze is egészen más volt, mint Eperjesé vagy más szabad királyi városoké – ebből a szempontból Bártfa különleges típust képvisel. A város épületeinek nagyobb része ugyanis a várfalon kívül, az elővárosokban épült, a lakosság nagyobb része is itt élt. Némely időszakban a külvárosi lakosok aránya elérte a 70%-ot.⁶⁸ Ez a településrend a 15. század folyamán alakult ki, a következő időszakban pedig állandósult. A folyamat elsősorban azzal magyarázható, hogy a város belterülete rendkívül kicsi volt és már a középkorban majdnem teljesen beépült. Emiatt a konjunktúra éveiben beköltözött új lakosság már nem tudott a városfalakon belül letelepedni. A lakosok egy része ráadásul kifejezetten szívesen telepedett az elővárosokba, főleg azok a kézművesek és segédek, akik speciális mesterségeket űztek, mint a vászonfehérítés vagy festés, fazekasmesterség vagy téglagyártás, illetve azok, akik a városi majorokban találtak munkát. A belső várost a 17. században csak öt utca alkotta: a tér vagy Plébániasor, az Abroncosos utca, a Kolostor utca, a Szeles vagy Tömlöc utca és az Eredeti utca. Az elővárosokban sokkal több utca volt: Pázsit utca, Új utca, „A fogadó mögött”, Hosszúsor, Szlovák utca, „Malom mögött”, Rövid sor, Régi fehérítő, Fazekas utca, „A gát mögött”, Magas sor és Hilpus utca.⁶⁹

A sűrűn lakott elővárosok kőépítményei közvetetten arról is tanúskodnak, hogy a város erődítményei a 17. században már nem voltak megbízhatóak. A városfal, habár jó állapotban volt és rendszeresen karbantartották, már rég nem felelt meg a modern erődítményi követelményeknek, és ostrom esetén nem tudott volna hosszabb ideig ellenállni. Nagyrészt a késő középkorban épült, az utolsó modernizációs átépítést a 16. század első felében fejezték be.⁷⁰ A fal ennek ellenére elegendő biztonságot nyújtott a város gazdagabb lakosainak, a városi tanácsnak, a város kincstárának, az áruknak, a piacnak, a templomnak és más értékeknek a rablók és egyéb veszélyek ellen.

A városban a 17. században két nemzetiség volt meghatározó: a németek és a szlovákok. Noha magyar polgárok ittlétére utalnak magyar nevek, a város nemzetiségi struktúrájában a magyaroknak csak kis részük volt. A német nyelv használata a polgárok és a céhek irataiban, a németek dominanciája az evangélikus egyházon belül, a német nevek többsége a város magisztrátusában éppúgy, mint a polgárság soraiban azt jelzi, hogy a városban a 17. században is a német ajkú polgárságé volt a meghatározó szerep. A szlovák polgárok száma viszont folyamatosan növekedett, sőt az elővárosokban a szlovákok már a többséget alkották. A város fekvése alapján feltételezhető, hogy – ha nem is a polgárok, de a szegények között – az elővárosokban éltek ruszin és kis számban zsidó lakosok is.

Bártfa felekezeti struktúráját a kora újkorban az evangélikusok határozták meg. Ehhez a valláshoz tartozott csaknem az összes polgár, és csak az evangéli-

68 *M. Marečková*: Východoslovenská města i. m. 30.

69 *ŠOKA Bardejov, Mag. Knihy 1260: Daňová kniha z r. 1678.*

70 *V. Jankovič*: Neskorý feudalizmus i. m. 112.

kus egyház szervezete működött a városban. Eperjeshez hasonlóan Bártfa is fontos központja lett az evangélikusoknak, a Luther-féle reformáció már a 16. század húszas éveiben gyökeret eresztett a városban.⁷¹ Az ország területén a bártfai Radašín Mihály plébánost választották elsőként szeniornak, és a bártfai iskola rektora, a Melanchton-növendék Stöckel Leonard volt az első magyarországi protestáns iskolarend megalkotója. Nevéhez fűződik az úgynevezett Confessio Pentapolitana, az öt város hitvallása is. A város kétnyelvűségének megfelelően alakult az evangélikus egyház szervezete. A német polgárok a plébániatemplomot és a főtéri Szent Egyed-templomot használták, a szlovák evangélikusok pedig a volt Ágoston-rendi kolostor templomát, a kolostorral együtt. A bártfai templomokat nem a nemzetiségek szerint nevezték el, mint Eperjesen, hanem megmaradtak régi neveik: plébániatemplom és kolostortemplom (*Ecclesia Parochialis*, *Ecclesia Claustralis*). A további egyházi objektumok közül a legnagyobb jelentősége a gimnáziumnak és a nyomdának volt. A két német és egy szlovák pap, a rektor, a tanárok, az orgonisták és más alkalmazottak a városi kasszából kapták a fizetésüket.⁷² Az egyházi ügyek felügyeletét a városi tanács négy tagja végezte, az úgynevezett egyházi felügyelők (*Ecclesiae Inspectores*), ketten a német, ketten pedig a szlovák egyház intézményeit ellenőrizték.⁷³ Akárcsak Eperjesen, Bártfán sem működött a katolikus egyház a 17. század utolsó harmadáig. Feltételezhető, hogy az elővárosok lakosainak kis része ortodox, illetve görög katolikus volt, de önálló egyházzal nem rendelkeztek.

A 17. század folyamán Bártfán is kiéleződtek a vallási eredetű nézeteltérések a város és a királyi tisztviselők között. A század első felében a szepesi káptalan és más intézmények is megpróbálták bejutni a városba, hogy több mint száz év kihagyás után újra felélesszék a falak közt a katolikus vallást. A városi tanács azonban ellen tudott állni ennek a nyomásnak. A katolikus egyházi intézményeknél sokkal eredményesebben lépett fel a bártfai harmincadvám vezetője, aki az 1650-es évek végétől a saját házába hívta a zborói katolikus plébánost. A zborói pap nemcsak magánmiséket tartott itt, de temetett is, és más egyházi tevékenységeket is ellátott, illetve állandóan próbálkozott a lakosok katolizálásával. Ezt azonban a városi tanács rossz szemmel nézte. A konfliktushelyzetet végül egy megállapodás oldotta fel, amely előírta a papnak, milyen tevékenységet folytathat. Eszerint csak a harmincados házában tevékenykedhetett, szentségeket pedig csak kivételes esetekben szolgáltatathatott.⁷⁴ A vallási versengés oda vezetett, hogy az egyik oldalon a magisztrátus, a másikon pedig a Szepesi Kamara és más központi intézmények harcoltak céljaikért.

71 Dejiny Bardejova i. m. 126–127.

72 ŠOKA Bardejov, Mag. knihy 1807: Účtovná kniha z r. 1647–1678.

73 ŠOKA Bardejov, Mag. knihy 55: Zápisnice mestskej rady z r. 1669–1674.

74 Archív ev. a. v. cirkevnhého zboru v Bardejove: Protocollum pastorale vetustior, 28–33.; V. Jankovič: Neskory feudalizmus i. m. 145.

Kisszeben – a másodrangú város

Kisszeben területileg a legkisebb, több szempontból is a legkevésbé jelentős város volt az ország keleti részén fekvő öt, illetve hat szabad királyi város között. A Tarca folyó szűk völgyében feküdt, fontos kereskedelmi út mellett, amely a Szepesség felső része és Lengyelország felé vezetett. Több körülmény is közrejátszott, hogy Kisszeben mégsem fejlődött fontos kereskedelmi és kézművesközponttá, és a szabad királyi városok között is csak másodrangú helyet foglalt el. Az egyik – talán legfontosabb – ilyen indok minden bizonnyal Eperjes közelsége volt, amely jobb földrajzi helyzetének köszönhetően már a középkorban domináns kereskedelmi és kézműves-központtá vált. Kisszeben lakosainak száma a 17. század második felében mindössze 2200 fő körül mozgott.⁷⁵

A lakosság fő foglalkozását Kisszebenben is a kereskedelem, a kézművesség és a mezőgazdaság alkotta, utóbbi itt még jelentősebb szerepet játszott, mint Bártfán. A távolsági kereskedelem ugyanakkor korántsem töltött be olyan fontos funkciót, mint Eperjesen, sőt meg sem közelítette annak mértékét. Hagyományosan a lengyel, illetve a nagyobb felső-magyarországi és erdélyi piacokra orientálódott.⁷⁶ A legfontosabb árucikkeknek a bor számított, amelyet a 17. század első felében a kisszebeni polgárok részben saját termésből, részben felvásárolt szőlőből értékesítettek. A kisszebeni polgároknak az abaúji Hejce falu határában voltak szőlőik,⁷⁷ a termés nagyobb részét a helyi fogadóban, kocsmákban és a piacon adták el. A borkivitel ellenére a kisszebeni kereskedelem jórészt a helyi piacra vagy a közeli mezővárosok és városok piacaira korlátozódott.

A kézművességnek nagyobb jelentősége volt, mint a kereskedelemnek. A 17. század folyamán a városban 17 céh működött, amelyekbe mintegy 60-65 mester tömörült. A legfontosabb mesterségeknek a tímárság, a posztógyártás, a kalap- és késkészítés számított.⁷⁸ A mesterek csak a helyi piacnak dolgoztak, nem voltak kiviteli törekvéseik.

Kisszeben Eperjeshez hasonlóan jelentős földtulajdonnal rendelkezett. A város és polgárai természetesen rendelkeztek földekkel, kertekkel és rétekkel a város határában, de sokkal fontosabbak voltak a jobbágyfalvak. Kisszebennek a 17. században három szomszédos falu volt a tulajdonában: Som, Orkuta és Jakabfalva. A juttatások mellett fontos bevételei származtak a városnak a majorságokból, malmokból és kocsmákból is.⁷⁹ A város tulajdonát képezték a már említett szőlők is az abaúji Hejcen.

A város fontosabb gazdasági létesítményei közül érdemes megemlíteni a fogadót, a borkimérést, a három malmot (felső-, alsó- és az úgynevezett mezei), a sóraktárt, a piacot, az elővárosi majorságokat, valamint a tarcai hidat. A város

75 *M. Marečková*: Východoslovenská města i. m. 33.

76 *Ondrej R. Halaga*: Dejiny feudalizmu. Sabinov a okolie. Košice, 1962. 80–81.

77 *ŠOKA Prešov, Mag. Sabinov, Kniha 168: Účtovná kniha z r. 1615–1651.*

78 *A. Špiesz*: Remeslo na Slovensku i. m. 99.

79 *ŠOKA Prešov, Mag. Sabinov, Kniha 168.*

jövedelmeinek legnagyobb, meghatározó részét a bor eladásából (mintegy 60%) és a borkimérésekből (mintegy 10-20%) eredő bevételek képezték.⁸⁰

Kisszeben jogi, közigazgatási helyzete nem volt egyenrangú Eperjessel vagy Bártfával. Nem a tárnoki városok közé, hanem a személynöki városok körébe számított. A 17. század második felében viszont néhány olyan jogot is használt, amely elvben csak a tárnoki városokat illette meg, ennek köszönhetően nőtt a város politikai befolyása.⁸¹ A városi önkormányzat természetesen hasonló volt, mint a többi szabad királyi város önkormányzata. Az élen a bíró állt a 12 tagú szenátussal, utánuk következett a választott község két *tribunussal*.⁸² A választások rendszerint január első felében, hasonló módon zajlottak, mint Eperjesen vagy Bártfán. A városi tisztségeket a választások után a szenátus vagy a választott község tagjai töltötték be.

Kisszeben cenzusát 100 aranyforintban szabták meg.⁸³ Ez az állandó adó a 16. századtól tovább gyarapodott a taxával, amely összege ennél néha magasabb volt, a gazdaságilag egyébként sem erős várost különösen nehéz helyzetbe hozva.

A lakosok kis száma és a Tarca szűk völgye által biztosított szűkös tér miatt a város építészetileg nem lett különösebben tagolt. Alaprajzát a hosszán, észak–dél irányban elnyúló forma jellemezte, e keretek közt kevés negyeddel, utcával és elővárossal. A belváros központját a főtér alkotta, amelyet négy negyedre osztottak. A városfalon belül a téren kívül már nem is fért el más, mint egy vele párhuzamos hosszú utca (*platea*) a nyugati oldalon. A keleti oldalon a hátsó telkek már közvetlenül a várfalnál végződtek. A két főkapu mellett az északi és déli oldalon két nagyobb előváros terült el, a felső és az alsó. Az elővárosokon kívül a városfal közelében, a hegyoldalban is épültek elszórtan házak (*suburbium submontanis*).⁸⁴

Kisszeben erődítményének, noha rendszeresen karbantartották, a 17. században már nem volt komolyabb katonai jelentősége. A városfalat és bástyáit a középkorban emelték, modern ágyúknak már nem igazán tudtak ellenállni, csak a rablók vagy kisebb, irreguláris katonai csapatok elől tudott védelmet nyújtani a polgároknak.

A nemzetiségi helyzet Kisszebenben a 17. században hasonló volt, mint Bártfán. Itt is jellemző volt a német és szlovák többség. A magyarok nem alkotnak számottevő csoportot, annak ellenére, hogy idetartozott a városban lakó néhány kismemesi család. A gazdasági és társadalmi életben a németek játszották a főszerepet, ők alkották a teljes jogú polgárok zömét. A céhekben, kereskede-

80 Uo.

81 I. Lipót 1694. augusztus 6-i mandátumával megvonta Kisszebentől a tárnoki városoknak járó, addig jogtalanul használt jogot és a személynök joghatósága alá rendelte. ŠOKA Prešov, mag. Sabinov 104/13.

82 ŠOKA Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 168.

83 M. Suchy: Prešov v období tureckých vojen i. m. 153.

84 ŠOKA Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 157: Daňová kniha z r. 1722–1728.

lemben, az önkormányzatban egyformán feltűntek a szlovák polgárok is. Az elővárosokban, ahol a közeli falvakból bevándorolt, szegényebb lakosság lakott, több volt a szlovák. A város falai közt más nemzetiségű lakosság, úgy tűnik, nem volt.

A vallási viszonyokat a 17. század utolsó harmadáig az evangélikus egyház túlsúlya jellemezte. Akárcsak a régió többi városában, a reformáció itt is már a 16. század első felében vezető pozícióba került. Ettől kezdve a lakosság túlnyomó többsége (majdnem az összes polgár) az evangélikus hitet követte. Az evangélikus egyház szervezete itt is kétnyelvű volt. A német többség a Keresztelő Szent János-plébániatemplomot használta, egy papjuk és két prédikátoruk volt. Mind a három lelkészt, továbbá az iskola rektorát, a kántorokat, orgonistát és a többi egyházi tisztségviselőt a város fizette.⁸⁵ A szlovák evangélikusok a közeli, kisebb Szűz Mária-templomot használták.⁸⁶ A szlovák egyházban működött az egyik városi prédikátor is. A kisszebeni evangélikus egyházban szorosabb volt az etnikumok együttműködése, mint az eperjesiben vagy a bártfaiban: a papok és a többi egyházi tisztségviselő a könyvelésben együtt szerepeltek, nem különböztették meg őket nemzetiségük szerint. A templomok is e felfogás szerint kapták a nevüket: nagyobb (*Templum maioris*) vagy kisebb (*Templum minoris*), nem pedig szlovák, illetve német templomról olvashatunk a forrásokban. A városi önkormányzatban a választott község tagjai közül két tisztségviselő felügyelt az egyházi dolgokra, akiket egyházatyáknak (*Kirchenvater*) is neveztek. Feladatkörük az egész kisszebeni egyházra kiterjedt, figyelmen kívül hagyva a nemzetiségi megoszlást.⁸⁷ A reformáció elfogadását követően a régi városi iskolát átépítették modern, magas színvonalú gimnáziummá. A másik evangélikus iskola, amelyik a városban működött, a kisebb gyerekek oktatását, valamint a szlovák hívek ellátását biztosította.⁸⁸ A 17. század közepén katolikus egyház a városban nem működött.

Nincsenek olyan adatok, hogy a város ekkoriban konfliktusba került volna az állami hatóságokkal vagy a katolikus egyházzal. A magas adóterhek és evangélikus hitük miatt a polgárok már rég nem tartották tiszteletben I. Lipót politikáját, emiatt a következő időszakban ők is az ellenzék soraiba álltak.

Az evangélikus polgárság hanyatlása

A 17. század utolsó harmada jelentős változásokat hozott a városi élet minden szejletében. A Habsburg-ellenes megmozdulások idején, az 1670–1711 közötti időszakban a hat felső-magyarországi város polgárai a kurucok oldalára álltak,

⁸⁵ ŠOKA Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 168.

⁸⁶ Ondrej R. Halaga: i. m. 96.

⁸⁷ ŠOKA Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 168.

⁸⁸ Evanjelický a. v. zborový archív Prešov: Status et factorum Ecclesiae Evangelicae utriusque nationis Germanicae aequae Slavicae in Regia ac Libera Civitate Cibiniensi succincta descriptio a primus Reformationis temporibus usque in presentem Annum 1778-um.

és aktívan részt vettek az összes konfliktusban, ami sok önkéntes, de még több kényszeráldozatot is maga után vont.⁸⁹

A katonai konfliktusok alatt a városok súlyos károkat szenvedtek: az elővárosok szinte teljesen, a belvárosok részben elpusztultak az ágyútűz okozta pusztítások és a tűzvészek miatt. A lakosság száma a hadiesemények és a pestisjárvány után (1679, 1710) alaposan lecsökkent. A városok nem tudták teljesíteni a rájuk rótt, egyre magasabb adóterheket, a váltságdíjakat és porciókat, nem is szólva a hadsereg és a hivatalok követeléseiről. A városok számára nem maradt más lehetőség, mint hogy zálogba adják vagy eladják a birtokaikat, elsősorban a jobbágyfalvakat, majorságokat, a tokaji szőlőket, a malmokat és a fogadókat. Ezzel viszont elveszítették legfontosabb bevételeiket, gazdasági biztonságuk alapját, ami további elszegényedést és a polgárok életszínvonalának csökkenését jelentette.

A királyi hivatalok, tisztek, parancsnokok megtorlásai, valamint az új uralkodói politika következtében a városok elvesztették autonómiájukat, az önkormányzati tisztségek jelentősége drasztikusan csökkent. Az erőszakos rekatolizációval pedig sikerült megfosztani az addigi protestáns elit képviselőit a hatalomtól, őket katolikus polgárokkal vagy idegenekkel pótolták.

A század utolsó harmadában tetőfokára hágott a rekatolizáció, amely addig nem igazán gyakorolt befolyást a felső-magyarországi városok életére. A mind a hat városban domináns, az egyikben egyetlenként működő evangélikus egyházat 1671 után tíz évre betiltották, templomaikat, iskoláikat és minden birtokukat az újonnan alapított római katolikus plébániák, illetve a megtelepedő vagy visszatérő jezsuiták, ferencesek, minoriták vagy pálosok és más rendek kapták meg. Az evangélikus polgárságot, amely a 17. században a városok vezető ereje volt, teljesen kizárták a politikai, majd a gazdasági életből is. A vallás szabad gyakorlásának korlátozása a soproni országgyűlés törvénycikkei szerint (1681, de főleg 1687 után) a társadalom peremére sodorta őket. A nemrég virágzó evangélikus iskolákat – köztük a felső-magyarországi evangélikus rendek kollégiumát is – kénytelenek voltak fából épült elővárosi kisiskolákra cserélni, miközben korábbi iskoláikba katolikus gimnáziumok költöztek, amelyek távolról sem érték el az előzők színvonalát.⁹⁰

A változások, amelyek a 17. század utolsó harmadában érték a felső-magyarországi szabad királyi városokat, a következő években még mélyebben hatottak a városok életére. 1699, illetve 1711 után új korszak vette kezdetét.

89 *Peter Kónya*: Prešov, Bardejov a Sabinov počas protireformácie a protihabsburských povstani (1670–1711). Prešov, 2000.

90 Uo.

PETER KONYA
SOCIETY OF THE TOWNS OF UPPER HUNGARY
IN THE SEVENTEENTH CENTURY

This study concentrates on three towns: Eperjes, Bártfa and Kisszeben on the basis of the towns archives of these three towns. These towns were important centres of industry and commerce in the seventeenth century. Kassa and Eperjes were important fortresses too. Eperjes was an important and influential town at the crossroad of important commercial roads. It had around five thousand inhabitants, Germans, Slovaks and Hungarians. Bártfa, on the other hand, was a town in decline. It flourished in the Middle Ages but declined in the seventeenth century. It had 3228 inhabitants, Germans and Slovaks, with few Hungarians. Kisszeben, on the other hand, was a town of lesser importance. It had some 2200 inhabitants, and as it was in the neighbourhood of Eperjes, it could not develop freely. The burghers were mainly Slovaks and Germans.

In Kisszeben, the Lutheran church dominated in the seventeenth century. The richer German Lutherans used the parish church, the Slovak Lutherans the smaller Holy Virgin church. There were no Catholics at Kisszeben. Eperjes was one of the centres of the Lutheran churches and schools in Hungary. There were German, Slovak and Hungarian Lutheran pastors and cantors. The lyceum of Eperjes was one of the most important Lutheran schools of Hungary. One of its first students was Imre Thököly, the “Kurutz King”, the prince of Upper Hungary. All senators were Lutherans, the Catholic were not allowed to have their own church, they could meet only at the private house of the barons Klobusiczky, and the Franciscans of Alsósebes came to celebrate mass. The Franciscan friars were not allowed to live in the abandoned Carmelite monastery used as economical buildings. Neither was the practice of Catholic religion allowed at Bártfa, here the parish priest of Zboro came to celebrate mass at the private house of a customs officer, however, the magistrate of Bártfa impeded his activity.